

Wim Blockmans

Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden

Tijdens de jaren zestig en zeventig gonsde de antropologische literatuur van het begrip patronage. Talloze case-studies en bundels werden gewijd aan dit onderwerp, dat wereldwijd werd herkend.¹ Persoonlijke, dyadische verhoudingen tussen ongelijken, waarbij de hoger geplaatste (de patroon) bescherming en materiële steun biedt, en de lagere (de cliënt) eerbetoon, volgzzaamheid en diensten, werden her en der opgemerkt. Politieke structuren en processen, maar ook produktieverhoudingen werden plots in een verfrissend nieuw systeem geïnterpreteerd. Spoedig werd de terminologie verfijnd: makelaardij (brokerage) werd onderscheiden voor de situaties waarin tussenpersonen hun toegang tot machtige personen of tot openbare middelen gebruikten om anderen van zich afhankelijk te maken; in de Verenigde Staten werd de term *bossism* gebruikt voor vormen van ambtstoewijzing op grond van het lidmaatschap van een partij, een vakbond of een andere organisatie. Het boeiende is nl. dat het verschijnsel patronage evenzeer op te merken valt in landen van de huidige Derde Wereld als in hoogindustriële staten, en het eveneens op uiteenlopende historische situaties toepasbaar lijkt. Volgens de gegeven definitie is de feodaliteit als heerschappijstructuur een subcategorie van patronage; de ambtstoedeling in de Republiek of in Frankrijk tijdens de 17de en 18de eeuw valt onder het begrip makelaardij.²

In dit licht mag het verbazend genoemd worden dat historici pas heel recent aansluiting hebben gevonden bij dit debat dat in de antropologie zowat tien jaar geleden al grotendeels uitgewoed was.³ Indien zij dit eerder en op ruimere schaal gedaan hadden, dan zouden zij hun waarnemingen immers minder als specifieke ontwikkelingen geïnterpreteerd hebben, maar juist door vergelijking tot meer algemene conclusies gekomen zijn. In het bijzonder hadden historici de hypothese kunnen toetsen waartoe veel antropologisch onderzoek had geleid, nl. dat patronage en de daarmee verwante verschijnselen typisch zouden zijn voor een overgangsfase. In een proces van schaalvergroting treden immers spanningen op tussen oude en nieuwe machtsstructuren; informele relaties, zo luidt de redenering, milderen die tegenstellingen, verbinden lokale en regionale netwerken met centrale. De formele structuren die de nieuwe staten pogen op te bouwen, zijn nog onvoldoende doorgedrongen in de samenleving, en nog te weinig door de bevolking geaccepteerd om effectief volgens hun onpersoonlijke, rationele bureaucratische methoden te kunnen functioneren. Tot het zover is, overbrugt patronage de tegenstellingen.⁴

Historici zouden bij een dergelijke verklaring geneigd zijn de vraag te stellen welke perioden specifiek als overgangsperioden te beschouwen zijn. Dit begrip veronderstelt nl. langdurige fasen van stabiliteit, of van geringere verandering van de structuren. Hoe lang duren overgangsperioden? Stel dat het om zowat anderhalve eeuw zou gaan, mag dan niet worden aangenomen dat zich gedurende die 'overgangsperiode' van 6 à 8 generaties alweer eigen waarden en gedragspatronen ontwikkelen die relatief onafhankelijk van andere gegevens blijven voortbestaan? Kortom, ik zie twee redenen voor historici om zich in het patronagedebat te verdiepen en te mengen, ook al is het dan met het bekende 'recul' van een twintigtal jaren:

1. deze antropologische concepten kunnen de vergelijkende analyse van historische verschijnselen bevorderen;
2. de studie van historische gevallen moet het mogelijk maken de factoren te omschrijven die de ontwikkeling van specifieke vormen van patronage hebben uitgelokt, hebben gewijzigd of hebben doen verdwijnen. Door processen te bestuderen over lange termijnen kan meer bepaald worden vastgesteld in hoeverre hierbij sprake kan zijn van een overgangsverschijnsel.

Uitgaande van een merkwaardig geheel van constitutionele teksten uit 1477, zal ik trachten vast te stellen in welke mate in de Nederlanden verschijnselen als patronage en makelaardij voorkwamen. De ruime aandacht die in de normatieve documenten van dat moment wordt besteed aan de aanverwante verschijnselen corruptie en venaliteit (verkoop of verpachting van ambten) zal ik toetsen aan vermeldingen van zulk gedrag in praktijkdocumenten. Door een tijds kader van zowat anderhalve eeuw te hanteren, ca. 1380-1530, waarin het staatsvormingsproces in de Nederlanden een opval-

lende versnelling doormaakte, zal het verband kunnen worden onderzocht tussen de bedoelde praktijken en de evolutie van de staat.

Een momentopname

Toen hertog Karel de Stoute op 5 januari 1477 op het slagveld bij Nancy sneuvelde liet hij zijn gebieden in grote ontredde-ring achter. Zijn enige erfgenaam Maria 'de Rijke' was onervaren en nog niet getrouwd. De Bourgondische legers hadden in de voorbije 9 maanden 3 grote nederlagen opgelopen. De onderdanen gingen gebukt onder een zware belastingdruk om de oorlogen van hun vorst te bekostigen. Zelfs voordat er van een volksoproer sprake was, dienden de Staten-Generaal, vergaderd te Gent, lange lijsten met klachten in. Deze handelswijze was volstrekt normaal bij een troonsopvolging. Maar deze keer was het scala aan grieven, gericht tegen de regering, buitengewoon groot en de teneur radicaal. Geconfronteerd met Franse invasies in Bourgondie, Picardie, Artesie, het zuiden van Henegouwen en Vlaanderen, en met opstanden in Luik, Gelre en Luxemburg, kwam de regering zonder al te veel bezwaren tegemoet aan alle klachten.⁵

De Staten van Vlaanderen, Holland, Zeeland en West-Friesland, Namen en Brabant kregen officieel 'grote privileges' of, in het geval van Brabant, een, in vergelijking met de vorige troonsopvolging in 1467, aanzienlijk uitgebreide versie van de 'Blijde Incomst'. Bovendien vormden de klachtenlijsten van Vlaanderen, Brabant en Henegouwen de basis voor het eerste privilege dat aan alle vorstendommen van de Nederlanden gezamenlijk werd verleend op 11 februari 1477. Hoewel de regering ook aan de Staten van Luxemburg concessies in uitzicht had gesteld, werd de uitvoering hiervan door oppositie van een deel van de adel tegengewerkt. Evenzo kregen de Staten van Henegouwen het pas in de zomer van dat jaar, toen de Franse dreiging al een halt was toegeroepen, voor elkaar de klachten van hun gewest naar voren te brengen. Toen had de Bourgondische regering de situatie echter weer onder controle en kon ze simpelweg verdere concessies weigeren. Vanaf oktober 1477 ondernam de regering zelfs pogingen om weer posten op de domeinontvangsten op te voeren waar een paar maanden eerder van af was gezien. Zij probeerden zo min mogelijk de gedane concessies in praktijk te laten brengen.

Niettemin verwoordde het algemeen privilege en de vier privileges die aan de vorstendommen in het bijzonder waren toegestaan de kern van de opvattingen die leefden in de representatieve instellingen over de organisatie en het functioneren van de staat. In totaal gaan 189 van de 264 artikelen (72%) over zaken van algemeen belang, de overige zijn gewijd aan louter

lokale en regionale materies. De meeste onderwerpen komen voor in gelijksoortige documenten in elk ander Europees land, zoals de eis tot eerbiediging van privileges en gewoonten, de handhaving van de territoriale onschendbaarheid, het weigeren van uitheemse ambtenaren en het verbod op het gebruik van andere talen dan die van de inwoners. Zelfs bekommernissen over zaken als vrije handel, oorlog en belastingen kunnen als normale klachten worden beschouwd van de vertegenwoordigende lichamen in heel Europa. Een opvallend aantal artikelen is echter gewijd aan een kwestie die veel minder in vroege constitutionele teksten voorkomt. Van de in totaal 264 artikelen slaan er namelijk 60 (22,7%) op vormen van corruptie die door ambtenaren van de hertog, van de kanselier zelf tot aan de laagste bediende, worden bedreven. Veel aandacht krijgt het fêteren van de gevolmachtigden van de hertog bij de jaarlijkse benoeming van de stadsschepenen, en verder de praktijk van de ambtsverpachting. Het lijkt geen twijfel dat al de hiervoor genoemde gewoonten als afkeurenswaardig worden beschouwd omdat ze verdere corruptie in de hand werken en ongekend zware lasten voor de bevolking veroorzaken. Deze afkeuring is belangrijk voor ons onderwerp: de regering is het namelijk officieel met haar onderdanen in dit opzicht eens; omgekeerd is er niets bekend van enig openlijk pleidooi van officiële zijde ter verdediging van deze praktijken.

Daar de privileges direct van klachtenlijsten zijn afgeleid, verwijzen ze naar zaken die zich in de jaren vóór 1477 werkelijk hebben afgespeeld. De discussies binnen de representatieve lichamen brengen dan ook aan het licht dat men al eerder op de terreinen waarover in 1477 maatregelen werden genomen, actief is geweest. Deze hadden meestal betrekking op ambtsverpachting, machtsmisbruik van ambtenaren die de onderdanen teveel voor hun diensten lieten betalen, het absentisme van functionarissen en de cumulatie van ambten. Zeer veel aandacht wordt besteed aan de benoemingsprocedures voor lokale magistraten; het meest komt dit onderwerp naar voren in het Vlaamse privilege, waar het de eerste 13 van de 47 artikelen opeist. Met veel oog voor details worden voorschriften opgesteld om te voorkomen dat stadsambtenaren of hun personeel slechts worden benoemd op grond van hun geschenken. Deze gewoonte kwam dus niet alleen bij de ambtenaren van de hertog voor, maar ook bij de stadsmagistraten die officieel door zijn gevolmachtigden werden benoemd. Hun taak bestond er in protégés van de hertog in stadsambten te benoemen en te voorkomen dat lokale clans en facties een machtsmonopolie verwierven. Dit belangenconflict kan bij de benadeelde partij binnen de politieke elite de neiging tot corruptie hebben gestimuleerd.

Tot zover deze opmerkelijke inventarisatie in normatieve bronnen van praktijken die kennelijk door tijdgenoten als corrupt werden veroordeeld en bestreden.

De problematiek

Los van normatieve uitspraken verbonden met de context van de historische werkelijkheid, of die van de onderzoeker, zijn een vijftal symptomen te onderscheiden die gedeeltelijk aan elkaar gerelateerd zijn.

1. De hertogen plaatsten steeds familieleden en protégés in banen, ook zonder dat zij hiervoor een geldelijke beloning ontvingen. Wel verwachtten zij van deze familieleden en andere cliënten – die zij heel karakteristiek als ‘cousin’ betitelden – politieke steun. Hun bastaardzonen, een verschijnsel dat vooral bij hertog Filips de Goede op grote schaal voorkwam, werden op strategische posten geplaatst: Jan werd bisschop van Kamerijk, David bisschop van Utrecht, Rafaël de Mercatel abt van Sint Baafs te Gent en Jan deken van Aire en van Sint Donaas te Brugge. Met dezelfde bedoeling plaatsten de hertogen ook lagere cliënten in stedelijke ambten en kerkelijke beneficia. Deze instituties hadden echter altijd de neiging zich tegen de intriges, die erop gericht waren de normale benoemingsprocedures te omzeilen, te kanten en deden dit dan ook opnieuw fel in 1477.

2. Het geven van geschenken in de vorm van wijn of duurzame goederen door vorsten om hun positie te versterken kan als een algemeen verschijnsel worden beschouwd. Maar wanneer deze handelswijze navolging vindt bij tussenpersonen, verzwakt dit de positie van de vorst omdat die tussenpersonen een eigen cliëntèle opbouwen waar hij geen rechtstreekse invloed op heeft. Zo wordt hij dus om zijn doelstellingen te verwezenlijken afhankelijk van anderen. Als deze laatsten hun gunstbewijzen uit eigen middelen bekostigen, kan hun optreden als patronage worden omschreven. Maar als zij hiervoor middelen van overheden aanwenden of gebruik maken van de toegang die zij hebben tot personen die hierover het beheer uitoefenen, wordt dit als makelaardij beschouwd. Machtsmakelaars blijken te fungeren als bemiddelaars tussen de centrale staatsmacht en de regionale en lokale belangengroepen. Of, om een klassieke definitie van de historische antropoloog Eric Wolf aan te halen: ‘brokers... stand guard over the crucial junctures or synopsis of relationships which connect the local system to the larger whole’. De macht van de monarch berust op een pyramide opgebouwd uit bilaterale, persoonlijke relaties. Deze vorm van machtsuitoefening is vrij zwak en kwetsbaar en kenmerkend voor een gesegmenteerde maatschappij en een zwak staatsapparaat.

3. Een derde verschijnsel wordt door diegenen veroorzaakt die lager in de hiërarchie staan en bemiddeling of directe hulp bij een patroon trachten te krijgen om zo van een voorkeursbehandeling en bescherming verzekerd te zijn. Om dit te bereiken spreiden zij de nodige eerbied ten toon en geven geschenken zoals ‘pots de vin’, ‘presenten’ en ‘hoofschheden’ aan de patroon zelf of aan die dienaren van hem die een bemiddelende rol kunnen

②.
familieleden

②

✓

spelen of alleen al voor een opstapje kunnen zorgen.

Voor deze vorm van 'corruptie' is het wel noodzakelijk dat de hoger geplaatste als patroon of bemiddelaar wil optreden. De hoge adel combineerde meestal een positie van cliënt tegenover de monarch, makelaar tegenover lokale gemeenschappen en patroon tegenover meer bescheiden individuen.⁶

4. De koopbaarheid of verpachting van staatsambten is een middel om de inkomsten van een regering, die behoefte heeft aan liquiditeiten, te versnellen en, zeker in het begin, te verhogen. De Staten maakten in 1477, zoals men dat al zo vaak voordien had gedaan, duidelijk dat zij dit systeem van bestuur afwezen omdat het geen garantie bood voor enige kwaliteit van de ambtenaren. De ambtenaar had inderdaad de neiging zijn ambt als een investering te zien waarvan hij zoveel mogelijk vruchten wilde plukken. Dit had echter wel een lastenverzwaring voor de bevolking tot gevolg, en een afname van diensten die het bestuur normaal bood, terwijl de regering er alleen maar voor korte tijd financieel van kon profiteren.

5. In de vijfde plaats onderscheid ik het optreden van hen die door verpachting, omkoperij, door patronage óf door makelaardij aangesteld zijn. In geen van deze gevallen is de ambtenaar gekozen vanwege zijn specifieke bekwaamheden voor een baan; in de gevallen van verpachting en omkoperij verwachten de overheid of een individueel gezagsdrager alleen geld; bij patronage en makelaardij gaat het vooral om loyaliteit. Het verschil zit hem hierin dat men in het ene geval de status van een gevestigde cliënt heeft en dat men in het andere geval een bedrag heeft neergelegd in de hoop zo een dergelijke positie te verwerven. Het is duidelijk dat deze aangestelden zich weinig geroepen voelen tot de functionele aspecten van een bepaalde baan. Als de ambtenaar zich enige kosten heeft moeten getroosten, zal hij zo snel en zoveel mogelijk rendement uit zijn investering trachten te halen, wat hem ontoegeeflijk maakt ten opzichte van de onderhorigen. Bovendien geven velen van de informeel benoemde ambtenaren er de voorkeur aan hun aandacht op andere zaken te richten en stellen zij daarom hun eigen cliënten aan als plaatsvervanger, wat het risico van onbekwaamheid en winstbejag nog vergroot. Het toekennen van ambten op basis van persoonlijke relaties houdt dus altijd een vermindering van doeltreffendheid in van overheidsdiensten voor de onderdanen en in bijna alle gevallen ook voor de regering.

De praktijk van informele machtsuitoefening

In hoeverre kan dit systeem nu ook worden teruggevonden in de alledaagse

praktijk van de staat? Makelaardij valt het meest op bij de clerus, waar de formele voorschriften van kwalificaties en de procedures nauwkeurig geregeld zijn. Het aantal directe cliënten van hertog Filips de Goede in topposities als bisschop, abt en deken van belangrijke en welvarende abdijen en kapittels kan men op ongeveer 32 schatten. Puur getalsmatig betekende dit 23% van de 8 bisschoppen, 89 abten en 42 dekens van kapittels die werden beschreven op statenvergaderingen in de gewesten van de hertog.⁷ In de praktijk ging het echter wel steeds om de belangrijkste instellingen waar een grote invloed van uitstraalde op politiek, economisch en cultureel gebied. Hun doel is politiek in die betekenis dat de hertogen hun getrouwen op belangrijke posities in hun territoria proberen te krijgen. Hun ideaal is een staatskerk. Bovendien spelen fiscale motieven hierbij net zo mee als het voordeel dat men heeft van een Kerk die met haar vermogen tot beïnvloeding de eenheid bevordert. Gedurende het grootste deel van de 15de eeuw werd de bisschopszetel van Doornik, een Franse enclave, bezet door het hoofd van de Grote Raad van de hertog. De Pausen werkten eenvoudigweg mee voor geld of voor politieke en militaire steun. Paus Leo X stemde er in 1515 zelfs mee in geen abten meer te benoemen zonder Karel V te raadplegen.⁸

Traditioneel genoten vorsten van het recht om hun beschermelingen aan te stellen in vele lagere kerkelijke ambten. In Holland en Zeeland ging het hierbij om de helft van de kanunniken en één derde van de parochiepastoors.⁹ Belangrijker waren natuurlijk de hogere functies als die van deken en proost van een kapittel, abt en bisschop. In 1448 verleende paus Nicolaas V aan Jean Chevrot, bisschop van Doornik en hoofd van de Grote Raad, het recht om te voorzien in de vacatures van 108 kerkelijke *beneficia* volgens de wensen van de hertog. Deze laatste benaderde vervolgens ook deze 'creaturen' met zijn aanbeveling van weer andere beschermelingen. Zo kregen tussen 1384 en 1477 tenminste acht geestelijke kanselarijsecretarissen hoge prebenden aangeboden als aanvulling op hun administratieve functies én inkomsten.¹⁰

De onderhandelingen over belastingen gaven aanleiding tot allerlei soorten van informele overeenkomsten. Als voorbeeld hiervan kan het memorandum worden genoemd dat in 1530 door de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk aan haar neef de keizer werd gezonden. Zonder er doekjes om te winden stelt zij hierin dat het de gewoonte in Vlaanderen en Brabant was dat kerkelijke *beneficia* aan familieleden van stadsmagistraten werden geschonken om zo de onderhandelingen over beden te vergemakkelijken.¹¹ Documenten uit de bestuurlijke praktijk geven een duidelijk beeld in hoeverre deze gewoonte verspreid was, ook in een heel anderssoortige provincie als Luxemburg. Tijdens de twintiger jaren van de 16de eeuw gelastte de landvoogdes haar gevolmachtigden om de lokale hoogwaardigheidsbekleders in een bepaalde volgorde te bezoeken. Om van hen de goedkeuring

!!
00

voor een bedde los te krijgen moesten zij jaargelden, geschenken, wijn en patronage aanbieden.

De afgevaardigden van de koning werden echter eveneens op geschenken onthaald. Eén van de meest vooraanstaande van de edelen in het hertogdom Salentin d'Isenbourg, werd genoemd als iemand die door de regeringscommissarissen met een bezoekje moest worden vereerd in 1526, 1529 en 1531. Hij kreeg het voor elkaar om, in ruil voor zijn toezegging, immuniteit voor zijn eigen onderdanen te krijgen en uitbreiding van zijn rechtsmacht.¹² Deze relaties waren dus wederkerig, persoonlijk, direct en asymmetrisch en aangezien deze lieden met financiële middelen van de overheid werkten, moeten zij eerder als machtsmakelaars dan als patroons worden beschouwd.

De aanwijzingen uit de praktijk laten niettemin duidelijk zien hoe nauw verweven de conceptueel verschillende fenomenen als corruptie, omkoperij, ambtsverkoop, makelaardij en patronage zijn en hoe sterk zij inwerken op het functioneren van officiële staatsinstituties. Ook bij gerechtsambtenaren en tolgaarders kwamen makelaardij en omkoperij op grote schaal voor. De regering zag, tegen een snelle levering van de verwachte inkomsten, af van contrôle op de toepassing van gerechtelijke sancties en juiste heffing van tollén. De aanklachten van onderdanen tegen deze misbruiken klinken erg verbitterd omdat zij niet alleen veel geld kosten maar ook de legitimiteit van de overheid aantasten.¹³

Men moet hierbij bedenken dat de top van de geestelijke en bestuurlijke hiërarchieën zelf alle vormen van corruptie te zien gaven zodat sancties van hogerhand moeilijk vielen te verwachten. Zo nam paus Eugenius IV 12.000 dukaten aan van hertog Filips de Goede om in ruil hiervoor een bastaardzoon van Jan zonder Vrees op de catheder van Kamerijk te benoemen.

Hertog Jan zonder Vrees deelde geregeld grote hoeveelheden wijn uit om de vriendschap en politieke steun van de Parijse bevolking voor zich te winnen. Dergelijke geschenken zond hij ook naar hoge leden van de Franse regering in 1412 en aan hoge kerkvorsten die bijeen waren in het Concilie van Konstanz in 1415. Enkele van deze potentiële cliënten kregen bovendien geld, boeken, goud- en zilverwerk en juwelen. De hoogste raadsheren van Filips de Goede namen grote sommen gelds aan van de Franse koning om in ruil hiervoor de vrede van Atrecht van 1435 te bevorderen. De leden van de familie de Croy die zeer hoge ambten aan het hof bekleedden en gouverneurs waren van Henegouwen, Namen en Luxemburg, speelden zeker tot aan 1465 dubbel spel.¹⁴ Er zijn wel aanwijzingen van pogingen vanuit het regeringsapparaat om de corruptie te bestijden. Hertog Karel de Stoute zette zich persoonlijk krachtig in om de rationele organisatie van het gerechtelijke en het bestuursapparaat te bevorderen. Dat neemt echter niet weg dat ook hij gebruik bleef maken van ambtsverpachting en patronage, eenvou-

dig omdat hij steeds dringend geld nodig had en zijn invloed daarom ook langs informele weg nog poogde te vergroten. In Brabant liet hij, in strijd met artikel 38 van de Blijde Inkomst, gerechtsambten verpachten omdat regulier aangestelde gerechtsofficieren verwaarloosden hun inkomsten over te dragen.¹⁵

Tijdens de laatste regeringsjaren van zijn vader hadden eveneens enkele onderzoeken plaats. Een algemeen onderzoek naar het vermogen van de ambtenaren van de hertog werd aangevangen in 1457. Het onthulde uitgebreide corruptie op alle niveaus, maar de stedelijke magistraten kochten zich liever af met een geldsom om zo een onderzoek in eigen rechtsgebied te voorkomen. Toch behoorde een dergelijk onderzoek tot de uitzonderingen omdat het voor de factie van de de Croy alleen van pas kwam om zo hun tegenstanders weg te werken. Het bewijst niettemin dat strafbepalingen toepasselijk werden geacht op ambtenaren die buiten hun boekje gingen.¹⁶ In 1464 rapporteerde de Brusselse Rekenkamer over noodzakelijke hervormingen in het financieel apparaat van het hertogdom Luxemburg. Het heersende systeem van ambtsverpachting zou namelijk tot drie vormen van corruptie hebben geleid:

- a. de ambtenaren die de belastingen innen geven lagere boekingen aan in de rekeningen van het domein dan zij in werkelijkheid ontvangen;
- b. de ambtenaren die een vast salaris genieten 'trouvent plusieurs manières et autres accidens qui ne sont à réputer pour émolumens de leur offices, sans par leurs compte en faire recepte',
- c. sommigen roepen zelfs privé rechtsgebieden in het leven waar zij, ten eigen bate, belastingen heffen.

Het rapport stelt voor de ambtenaren voortaan met een deel van hun ontvangsten te belonen.¹⁷

De omstandigheden haalden het echter steeds op de wil tot hervorming. Het meest merkwaardige geval is in dit opzicht het feit dat de Hollandse en Zeeuwse adel en steden hun Groot Privilege van 14 maart 1477, waarin zoveel maatregelen voorkomen tegen corruptie, slechts konden bekomen... door corruptie. Toen de onderhandelingen over het charter alsmaar niet tot het gewenste resultaat leidden, wendden de afgevaardigden zich tot de tweede president van het Parlement van Mechelen, meester Jan van der Bourverie. Tegen een geldsom ter waarde van 1600 daglonen van een meester metselaar was deze opperrechter inderdaad bereid de zaken te bespoedigen.¹⁸ Ook de stad Gent betaalde de kanselarijsecretaris steekpenningen opdat hij het pas verleende privilege zou registreren; het aantal voorbeelden kan worden vermenigvuldigd.¹⁹

Geschenken werden echter niet alleen aangeboden bij speciale gelegenheden zoals een bewezen dienst, een bezoek of het huwelijk van de dochter van de begunstigde. Deze laatste, of soms ook de hertog, aarzelden niet om

zelf om dergelijke gunsten te vragen. Het aanbieden van geschenken groeide uit tot een volstrekt algemeen en continu systeem. Sommige grote lokale besturen offereerden zelfs jaarpersioenen aan hoge ambtenaren. Reeds vroeg in de 15de eeuw betaalde het Brugse Vrije jaarlijks het vaste bedrag van 20 pond (een aardig salaris) aan de secretarissen van de hertog. In de jaren zestig en zeventig ontving de kanselier per jaar tenminste 300 pond van het Vrije, terwijl de stad Antwerpen hem toen jaarlijks tracteerde op het dubbele. Al deze bedragen werden geregistreerd in de rekeningen die weden gecontroleerd door commissarissen van de hertog. Men begrijpt dat ook zij luisterrijk werden ontvangen ter gelegenheid van het afhoren van de rekeningen. Wanneer zij dan toch eens, onder die strenge hertog Karel de Stoute, op meer zuinigheid moesten aandringen, werden de raadsheren en hoge ambtenaren van de vorst daar wel van gespaard.²⁰

Het systeem werkte echter geheel wederkerig. Tijdens de stedelijke opstanden van 1477 in Brabant en Vlaanderen werd de klacht geuit tegen zittende magistraten dat zij de kanselier en hoge raadsheren renten en eenmalige geldbedragen uit de stadsmiddelen hadden toegeschoven teneinde hun eigen herbenoeming te verzekeren. Te Antwerpen ging het hierbij om – in de stadsrekeningen terug te vinden bedragen – een rente van 1500 francs aan kanselier Hugonet, een van 600 Rijns gulden aan gouverneur Humbercourt, 800 ducaten aan tesorier-generaal Pieter Lanchals.²¹

Aangezien echter de regering, en vooral de hertogen en de gouverneurs zelf verscheidene vormen van corruptie introduceerden en zij de rol van patroon aanvaardden, ja zelfs stimuleerden, sijpelde dit gedrag door naar de lagere nivo's.²² Het verspreidde zich op ieder nivo ook in horizontale richting aangezien er geen echte controle van bovenaf was. Het mechanisme vertoont gelijkenis met de wet van Gresham: de slechten verjagen de goeden door het winstvoordeel. Wat waren dan de omstandigheden die de invoering en verspreiding van patronage, zoals die in de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden, veroorzaakten?

Schaalvergroting en bemiddeling

Van cruciaal belang om de verschijnselen patronage en makelaardij te verklaren is het feit dat de omvang van het netwerk van sociale relaties in de Nederlanden van de 13de tot de 16de eeuw sterk uitdijde. Er vond een reeks van verschuivingen plaats die begon bij solidariteitsgroepen gebaseerd op een functionele relatie (de internationale handel) en overging naar clans die op bloedverwantschap berustten (12de-13de eeuw). Van hieruit kwam men tot een lokale identiteit die op het lidmaatschap van een gilde was geba-

seerd. Vanaf het eind van de 13de eeuw is er ook sprake van een opkomend nationalisme in Brabant en Vlaanderen op het niveau van vorstendommen, alhoewel dit meestal beperkt bleef tot uitzonderlijke situaties als een buitenlandse invasie of de dreiging hiervan.²³

Het proces van samenvoeging van de vorstendommen onder de hertogen van Bourgondië deed steeds grotere samenhangen ontstaan. De hertogen trachtten hieraan werkelijke functies te verlenen door de instelling vanaf 1430 van nieuwe overkoepelende instituties te weten het hof met zijn talloze min of meer honorifieke ambtsdragers, de Grote Raad, de centrale Rekenkamers, de Staten-Generaal, de Orde van het Gulden Vlies etc. Deze institutionalisering bevorderde de homogenisering van bestuurs- en rechtsregels, unificatie, centralisatie en depersonalisatie. Het betekende ook een grote expansie van de bureaucratie. De uitbreiding van het maatschappelijk krachtenveld waarbinnen belangrijke beslissingen werden genomen ging gepaard met de invoering van een algemeen bestuur dat gevestigde belangen schaadde. Dit was bij uitstek het geval op gemeentelijk niveau maar ook op het niveau van vorstendommen. De reeds bestaande sociale banden waarop het politieke systeem rustte, werden veel hoger gewaardeerd dan de normen en regels opgelegd door een externe overheid. Deze overheersing werd aan den lijve ondervonden bij gebeurtenissen als de onderwerping van de Hollandse steden in 1425-33, Brugge in 1436-38, Gent in 1447-53, Utrecht in 1455-56, Dinant in 1466, Luik in 1466-68 en vele andere steden. Deze stedelijke opstanden zijn karakteristiek te noemen voor het verzet van de grootste, relatief autonome lichamen tegen een anderssoortig politiek systeem. Voor de centrale regering was het noodzakelijk deze intermediaire machten openlijk te breken. Zij waren namelijk in staat genoeg middelen te mobiliseren om de centrale regering in grote delen van haar gebied te bedreigen. Als zij er in slaagden een coalitie te vormen tussen meerdere gewesten – wat voor korte tijd in 1488 gebeurde – betekende dit een serieuze bedreiging voor de regering. Zo waren de twee grootste steden van Vlaanderen, Gent en Brugge, inderdaad in staat om Maximiliaan, de aartshertog en Rooms koning, van werkelijke macht in het grootste deel van Vlaanderen af te houden in de perioden 1482-85 en 1488-92. Zelfs de almachtige Karel V had 3 jaar nodig om zijn geboorteplaats Gent opnieuw te onderwerpen.

Al deze conflicten laten de grote spanning zien tussen aan de ene kant de oudere gevestigde machtsstructuren op lokaal en regionaal niveau en aan de andere kant de nieuwe die hen waren opgelegd door een vorst wiens macht zich over meerdere gebieden uitstreckte en die daardoor minder kwetsbaar was. De lokale machten verkeerden in de onzekere situatie te weten dat ze steeds aan het kortste eind moesten trekken, zoniet fysiek bedreigd konden worden door hogere en machtigere uitheemse instituties en personen. Het steeds aanwezige gevaar van bijvoorbeeld troepen die het

platteland plunderen of reizigers beroven kon met een passende 'hoofschheid' voor de bevelvoerder worden afgekocht. Toch had de regering uitstekend in de gaten dat het noodzakelijk was maatregelen te nemen om zo de lokale en regionale machten in haar systeem te voegen.

Door deze onzekerheden voelden beide kampen aan dat er een soort bemiddelingssysteem nodig was dat de nieuwe centraliserende staat effectiever met de lokale en regionale machtsstructuren kon verbinden. Deze laatste beschikten nog steeds over aanzienlijke middelen en werden door de bevolking over het algemeen nog steeds als de meest geschikte maatschappelijke systemen gezien. Het is kenmerkend dat het in 1477 de gewesten en de grote steden waren die privileges verwierven. Omdat het algemeen privilege, als eerste in zijn soort, tamelijk kort was en de privileges van gewesten en steden daarentegen drie tot vijf keer zoveel bepalingen bevatten, vonden de meeste vorstendommen en gemeenten het niet nodig een exemplaar van de algemene constitutie in hun bezit te hebben. Men identificeerde zich in de eerste plaats met een stad, vervolgens met een gewest, maar nauwelijks met de staat. De personen en instituties die zich ten opzichte van de overweldigende centrale machten in een zwakke positie bevonden, probeerden bij machtsmakelaars bescherming te krijgen. De stad Sint Omaars vond deze bescherming in de persoon van Antoine de Croy die deel uitmaakte van de machtige familie van gouverneurs en raadsheren. Hij was de zegsman voor en beschermer van de stad aan het hof. Toch waren niet de vele 'dons et gratuités' doorslaggevend voor zijn bereidheid om bescherming te verlenen; een machtig man wil verzekerd zijn een eigen clientèle en ontleent zijn prestige en zijn machtsbasis aan het aantal en het gewicht van zijn volgelingen. Toen de familie de Croy niettemin in 1463 haar macht verloor, vond de stad een nieuwe beschermheer in de persoon van de 'Grand Bâtard' Antoon van Bourgondie en hierna in die van zijn zoon. De stad Rijsel bouwde een gelijksoortige relatie op met haar kapitein Antoine de Lannoy die ook tot één van de meest vooraanstaande families in de Bourgondisch-Habsburgse staat behoorde.²⁴

De stad Gent, tot aan het eind van de 15de eeuw de grootste in de Nederlanden, gaf jaarlijks 6 tot 14% van haar totale budget uit aan geschenken en 'hoofschheden'. Deze post viel in 1468 terug tot 1,4% door de strenge bepalingen die Karel de Stoute, in een poging het gehele bestuursstelsel te rationaliseren, uitvaardigde. Doch rond 1500 bedroeg deze post weer het vertrouwde percentage van 13%.

Het is opvallend dat zij die de geschenken ontvingen behoorden tot de stadselite zelf en verder tot het hof en het centrale bestuur aan wie men een beschermende invloed toedichtte. De geschenken bestonden uit echte 'pots de vin', laken of baar geld.²⁵

Ook de regering zocht haar klanten op strategische posities namelijk bij de clerus en de grote steden. In dit kader moet dan ook de grote oorlog van

Gent van 1447 tot 1453 worden geplaatst. Deze was namelijk ontstaan door wraakgevoelens van Filips de Goede daar hij niet in staat was de Grote Raad van de stad er toe over te halen een semi-permanente zoutbelasting te aanvaarden hoewel de hertog het voorstel persoonlijk tot de Raad had gericht en vooraf al onderhands de goedkeuring van de invloedrijke dekenen had gekregen. Toen deze informele overreding niet werkte, ging hij over tot geweld.²⁶

Er zijn meer bewijzen van omkoperij door de regering van lokale gezagsdragers bij dergelijke gelegenheden. In 1426 ontving de overdeken van de Gentse gilden, Clais van Hoedevelde, van de hertog een 'present' ter waarde van 8000 daglonen van hen die de overdeken geacht werd te vertegenwoordigen. De aanleiding werd gevormd door de onderhandelingen over de bede.²⁷

Persoonlijke banden of bureaucratische rationaliteit

Doordat de regering steunde op een systeem van loyaliteit tussen personen kwam zij in conflict met haar eigen bureaucratische procedures. De wijze van aanwerving, het sociale gedrag binnen een institutie en haar externe relaties werken anders als deze op persoonlijke relaties in plaats van op formele regels zijn gebaseerd. Argumenten als persoonsgebonden loyaliteit of macht worden dan boven de voorschriften geplaatst. De normen en waarden van een strict bureaucratisch systeem worden zo door patronage en makelaardij ondermijnd.

Zodra de regering door financiële nood gedreven zich ging toeleggen op het verkopen of verpachten van ambten, ondermijnde ze reeds de bureaucratische, rationele bestuursmethoden. Zij ging hierin nog verder door ambtenaren aan te nemen op basis van verwantschap en clientalisme. Terwijl deze informele, persoonlijke relaties werden gebruikt om op korte termijn de staatsmacht te dienen, verzwakten ze de formele instituties. Elke makelaar wendde immers algemene middelen voor privé-doeleinden aan. Patronage en corruptie ontweken formele procedures en ontkrachtten dus de innovaties van het gecentraliseerde staatsapparaat met zijn bureaucratisering. De centrale instellingen waren juist opgericht met het doel de staatsmacht te versterken, maar zij konden dat enkel op langere termijn bereiken.

Slechts een voortdurende vernieuwing en versterking van persoonlijke banden door middel van geschenken, diensten enz. houden dit hiërarchische kaartenhuis overeind. In zekere zin is dit systeem te zien als een voortzetting onder een andere vorm van de feodale hiërarchie als integratiesysteem van de staat. In de plaats van land vormen nu onderdelen van over-

heidsmacht en overheidsinkomsten de materiële basis van dit 'féodalisme d'état'. Barrington Moore merkte in dit verband op dat

'as the rise of feudalism out of the decay of the Roman administrative system shows, this form of self-help which victimizes others is in principle opposed to the workings of a sound bureaucratic system. A bureaucracy to survive must obtain a monopoly on the making of victims and do it according to a rational principle'.²⁸

De Bourgondiërs betaalden hun ambtenaren eerder karig, maar zij vulden het salaris aan met allerhande schenkingen als teken van waardering.²⁹ Zij waren er zich terdege van bewust dat ook anderen dan zichzelf hun ambtenaren wel eens wat toestaken. In wezen vormden deze praktijken een voortzetting van gebruiken die typisch waren voor een feodaal heerschappijstelsel. Accumulatie, ook uit verschillende bron, van *beneficia*, salarissen, pensioenen, giften, heerlijke rechten, werd daarom niet persé als slecht gezien. De bureaucratische logica mocht zich daar wel tegen verzetten, maar die vermocht haar normen nog niet algemeen te doen gelden. Dagelijkse problemen konden veel efficiënter worden opgelost door directe persoonlijke relaties dan langs de lange lijnen van formele procedures.

Dyadische, asymmetrische persoonlijke relaties, gericht op een bepaald doel kenmerken zowel feodale verhoudingen als patronage en makelaardij. In het eerste type zijn het ritueel en de materiële basis meer geformaliseerd omdat het gaat om het onbetwiste en dus sociaal geheel aanvaarde machtsstelsel. Patronage en makelaardij bestaan in de schaduw van een officiële norm. Zij bieden als alternatief daarvoor flexibele, informele machtsmiddelen die aansluiten bij meer complexe gemonetariseerde samenlevingen. Maar hun relatiepatroon is nog zeer traditioneel.

Men zou in de lijn van de antropologische literatuur de behoefte aan informele persoonlijke banden kunnen beschouwen als kenmerkend voor een overgangsfase waarin de expansie van maatschappelijke netwerken en de invoering van nieuwe bestuurssystemen voor onzekerheid zorgden. Het staatsvormingsproces in de Nederlanden van de 15de en 16de eeuw is zo'n omstandigheid. Een zo langdurig proces is echter nog nauwelijks te kwalificeren als louter een overgangssituatie. Eerder moet hier gedacht worden aan een structurele verklaring. De staat was nog te zwak om de eigen doelstellingen door te drukken en moest zich daarom noodgedwongen op informele systemen verlaten. Voortdurend terugkerende geldnood door overbesteding in de sfeer van de tussenstatelijke betrekkingen dwong de staat steeds weer terug te grijpen naar lapmiddelen die de lange termijn doelstellingen ondergroeven. De informele bestuursmethoden verlichtten de spanningen tussen de lokale machten en de staat; ze integreerden de eerste in het grotere systeem en vergemakkelijkten de penetratie van de staat in de lokale machtsstructuren.

Normaal gesproken geraakt zo'n systeem aan zijn eind zodra één van de

twee tegenover elkaar staande complexen tegen het andere het loodje moet leggen. In de zuidelijke Nederlanden was het de centrale staat die na zijn overwinning op de centrifugale machten in 1585 de uitdijing van de makelaardij een halt toeriep. Haar plaats werd door nieuwe recruteringsystemen ingenomen waarbij professionele scholing in universiteiten en colleges een grotere rol gingen spelen. In het Noorden waren het de stedelijke bourgeoisie die strenge calvinistische normen en waarden voor het openbare leven invoerden. Niettemin moet men wel bedenken dat de twee daaraan voorafgaande eeuwen of acht tot tien generaties een lange periode uitmaakten waarin culturele gewoonten een eigen dynamiek ontwikkelden waarvan de sporen niet geheel zijn uitgewist. Ook kwamen in de 17de en 18de eeuw nieuwe vormen van een 'spoils system' op. Zo is het moeilijk eerst de feodaliteit, vervolgen de staatsvorming en dan weer de erosie van de staat te kenmerken als 'overgangperiodes': daarvoor zijn ze gewoon te lang en de verschijnselen te recurrent.

Tijdens een recent colloquium werden studies gepresenteerd waarin het op ruime schaal voorkomen van patronageverhoudingen op overtuigende wijze werd aangetoond in zeer uiteenlopende landen en periodes: Schotland in de 15de en 16de eeuw, de Duitse Länder in de 16de en 17de, Spanje en Polen van de 16de tot de 18de, Frankrijk in de 18de.³⁰ Wat al deze landen gemeenschappelijk hebben is een staatsapparaat dat, zo het al bureaucratische pretenties vertoont, er niet in slaagt volgens rationele en onpersoonlijke methoden te functioneren. Dergelijke situaties zijn niet zelden bijzonder duurzaam.

Liever dan corruptie, patronage en aanverwante verschijnselen typisch te situeren in overgangsfasen, concludeer ik dat zij als integratiemechanismen fungeren in staatkundige gehelen die nog weinig penetratie kennen van de staat in de samenleving. Hierdoor kan het staatsapparaat niet functioneren volgens zijn formele regels, en moet het terugvallen op informele en persoonlijke machtsuitoefening, waarbij de voorafbestaande sociale netwerken een bemiddelende rol spelen.

Noten

1. Klassiek is de studie van Eric R. Wolf, 'Friendship and Patron-client relations in complex societies', vele malen herdrukt, o.m. in de bundel S.W. Schmidt, C. Landé, L. Guasti, *Friends, followers and factions. A reader in political clientism*, Berkeley 1977, 167-177. Ook de inleiding hierin is zeer waardevol: C. Landé, 'The dyadic base of clientelism', XIII-XXXVII. Voor Nederland valt te wijzen op het themanummer van de *Sociologische Gids*, XVI (1969), met daarin i.h.b.: A Blok, 'Variations in patronage', 365-378, J. Boissevain, 'Patrons as brokers', 379-386 en J.E. Ellemers, 'Patronage in sociologisch perspectief', 439 vlg.
2. B. Moore, *Social origins of democracy and dictatorship*, Harmondsworth 1981⁷, 57-61; het bureaucratiseringsnummer van het *Tydschrift voor Geschiedenis* 90 (1977), i.h.b. de artikelen van D.J. Roorda en A.H. Huussen jr., "'Das Heft in der Hand und Geld im Kasten'", en van O. Vries, 'Geschapen tot ieders nut', 303-350.

- 3 Uitstekend is de theoretische inleiding door H F K van Nierop, 'Willem van Oranje als hoog edelman patronage in de Habsburgse Nederlanden?' in *Bydragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984) 651-657 Een recente historisch-anthropologische studie, gebaseerd op politieke theorieën plaatst de koninklijke geschenken in de evolutie van persoonlijke afhankelijkheidsrelaties naar staatsfiscaliteit A Guery, 'Le roi dispensier Le don, la contrainte et l'origine du système financier de la monarchie française d'Ancien Régime', in *Annales E S C*, 39 (1984) 1241-1269, 1 h b 1259-1260
- 4 J Breman, 'Over oude en nieuwe afhankelijkheidsrelaties De maatschappelijke context van patronage en makelaardij', in *Buiten de grenzen Sociologische opstellen aangeboden aan W F Wertheim*, Meppel, 1971, 31-46, A Beteille, *Studies in agrarian class structure*, Delhi-Londen 1974, 94-116
- 5 W P Blockmans (red.), *1477 Het algemene en de gewestelijke privileges van Maria van Bourgondie voor de Nederlanden, Standen en Landen LXXX*, Kortrijk, 1985 Deze bundel bevat edities van en commentaren over de privileges
- 6 A Derville, 'Pots-de-vin, cadeaux, racket, patronage Essai sur les mécanismes de décision dans l'Etat bourguignon', in *Revue du Nord*, LVI (1974) 341-364, dez 'Les pots de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer)', in Blockmans, *1477*, 449-469
- 7 W Blockmans, 'De samenstelling van de Staten van de Bourgondische landsheerlijkheden omstreeks 1464', in *Standen en Landen, XLVII* (1968) 67
- 8 W Prevenier en W Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen 1985², 242-246
- 9 A G Jongkees, *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen (1425-1477)*, Groningen 1942, 23-41, 270-298, E de Moreau, 'Les familiers des ducs de Bourgogne dans les canonicats des anciens Pays-Bas', in *Miscellanea L van der Essen*, I, Brussel 1947, 429-437
- 10 P Cockshaw, *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*, *Standen en Landen LXXIX*, Kortrijk 1982, 144-146
- 11 H G Koenigsberger, 'Patronage and bribery during the reign of Charles V', in *Estates and Revolutions*, Ithaca Londen 1971, 166-175
- 12 R Petit, *Les aides et subsides dans le Luxembourg de 1360 à 1565* (onuitgegeven doctoraatsproefschrift aan de Universiteit catholique de Louvain, 1981-1982, ter perse)
- 13 J van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode*, Brussel 1971, 359-399, 439-470, W P Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel 1978, 329-337, dez, 'Breuk of continuïteit? De Vlaamse privileges van 1477 in het licht van het staatsvormingsproces', in *1477*, 91-117
- 14 R Vaughan, *John the Fearless The growth of Burgundian power*, Londen 1979, 30, 84, 98, 211-212, dez, *Philip the Good The apogee of Burgundy*, Londen 1970, 99-101, 375-378
- 15 R van Uytven, '1477 in Brabant', in Blockmans, *1477*, 276, analoge situaties worden beschreven voor Vlaanderen Van Rompaey, loc cit
- 16 J Bartier, 'Une crise de l'Etat bourguignon la reformation de 1467', in *Hommage au Prof Paul Bonenfant*, Brussel 1965, 501-511, Blockmans, *Volksvertegenwoordiging*, 332-334
- 17 Petit, *Aides et subsides*
- 18 A G Jongkees, 'Het Groot Privilege van Holland en Zeeland (14 maart 1477)' in Blockmans, *1477*, 169, 199
- 19 M A Arnould, 'Les lendemaîns de Nancy', in Blockmans, *1477*, 33, n 173 Het Brugse Vrije betaalde voor het verkrijgen van een eigen privilege, alsmede voor zijn deel in dat voor het graafschap, aan drie secretarissen van de hertogin bedragen ter waarde van resp 200, 160 en 80 daglonen van een meester metselaar, voor de 'diligencien ende voyagen bi hem ghedaen ten verzoeken van den scepenen int vervolgen ende vercrighen van den vors lettren ende privileges', alsmede voor het drinkgeld hunner klerken Blockmans, 'Breuk of continuïteit?', ibidem, 112, n 55
- 20 Cockshaw, 'Le Personnel', 30-31, 147-150
- 21 Van Uytven, '1477 in Brabant', 262-263

22. P. Rosenfeld, *The provincial governors from the minority of Charles V to the Revolt, Standen en Landen XVII*, Leuven 1959, 1-63.
23. J. Heers, *Parties and political life in the medieval West*, Amsterdam 1977, R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: *Agemene Geschiedenis der Nederlanden*, 2, Haarlem, 1982, 204-213; H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen 1982, 205-218; W. Blockmans, 'De ontwikkeling van een verstedelijkte samenleving', in: E. Witte (red.), *Geschiedenis van Vlaanderen*, Brussel 1983, 60-69, 80-84.
24. Derville, 'Les pots-de-vin'.
25. M. Boone, 'Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de late middeleeuwen (14de-15de eeuw)', in: *Het Openbaar initiatief van de gemeenten in België. Handelingen Colloquium Spa*, Brussel 1984, 107-111.
26. Vaughan, Philip the Good, 306-310.
27. Blockmans, *Volksvertegenwoordiging*, 566.
28. Moore, *Social origins*, 214.
29. J. Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers de ducs Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, Brussel 1955, 98-99; Cockshaw, *Le Personnel*, 156-158.
30. A. Maczak, *Patronage und Klientele in Europa, 15.-18. Jahrhundert*, München 1986, ter perse, met bijdragen van o.a. D. Richet, V. Press en J. Wormald.